

НАСРУЛЛАЕВ Неъматулло

Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA кафедраси
доценти в.б., тарих фанлари номзоди
nematulloh.nasrullaev@iiaau.uz

ҚУРЪОНИ КАРИМ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИНИНГ МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РУКОПИСНЫХ ЭКЗЕМПЛЯРОВ СВЯЩЕННОГО КОРАНА

SOURCE ANALYSIS OF HANDWRITTEN COPIES OF THE HOLY KORAN

Аннотация: Ушбу мақолада Қуръони каримнинг Абу Райҳон Беруний номидаги ЎЗР ФАШИДа сақланаётган бир қатор ноёб нусхаларининг манбашунослик таҳлили ҳақида сўз боради. Муаллиф томонидан Қуръони карим қўлёмаларининг жами 28 та IX-XIX асрлар орасига тегишли Марказий Осиё шаҳарларида кўчирилган нусхалар кўриб чиқилган. Фонддаги бундай ноёб маънавий бойлик нусхалар республиканинг бошқа фондларида деярли учрамайди. Улар ўзининг қадимийлиги, хатининг нафислиги, тўлиқ ва яхши сақланиши билан бошқа фонд нусхаларидан ажралиб туради.

Калит сўзлар: Қуръони карим, фонд, қўлёмза, қадимий, ноёб, нафис, тўлиқ, нусха, кўчирилган, Марказий Осиё, маънавий бойлик.

Аннотация: Основное содержание данного исследования составляет источниковедческий анализ рукописных экземпляров Священного Корана, хранящихся в институте восточных рукописей имени Абу Райхана Бируни. Автором было рассмотрено 28 манускриптов Корана, переписанных в Центрально-Азиатском регионе и относящихся к периоду IX-XIX вв. Обосновывается положение о том, что выбранные автором рукописные экземпляры Корана в других рукописных фондах нашей республики встречаются крайне редко и являются материально-духовным наследием Узбекистана.

Ключевые слова: Коран, фонд, рукопись, древний, ценный, уникальный, полный, список, экземпляр, переписанный, Центральная Азия, духовное наследие

Annotation: The main content of this research is a source study of handwritten copies of the Holy Quran, stored in the Center for Oriental Manuscripts named after Abu Rayhan Biruni. The author examined 28 manuscripts of the Koran, rewritten in the Central Asian region and referring to the period IX-XIX centuries. The author substantiates the provision that the handwritten copies of the Koran selected by the author are extremely rare in other manuscript funds of our republic and these manuscripts are a material and spiritual heritage of Uzbekistan.

Keywords: Quran, The Fund, manuscript, old, valuable, beautiful, full, list instance, rewritten, Central Asia, the spiritual heritage

КИРИШ

Қуръон – илоҳий китоб, Аллоҳнинг каломидир. У балоғат ва фасоҳатнинг юксак услубида нозил этилган. Қуръони карим Аллоҳ таоло томонидан пайғамбар алайҳиссаломга фаришта Жаброил воситасида етказилган. Қуръони карим нозил бўлиш даври қарийб йигирма уч йил давом этиб, унинг китобат жараёни Пайғамбар алайҳиссалом вафотларидан кейин “Хулафои рошидун”лар давридан бошланган [1: 82-87]. Бу муқаддас китоб Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётлик чоғларида тарқок ёзув парчалари кўринишида бўлиб, фақат саҳобалар ва уни ёд олган кишилар кўлида сақланган. Чунки, ҳали оятларни йиғиб яхлит китоб ҳолига келтиришга унчалик эҳтиёж сезилмаган. У Зот вафотларидан тахминан бир йил ўтгач, дастлаб бу масъулиятли ишни милодий 634 йил Зайд ибн Собит розияллоху анҳуга топиширилди. Зайд томонидан ёзиб тугалланган бу нусха дастлаб Абу Бакир Сиддиқ розияллоху анҳу кейин ҳазрати Умар розияллоху анҳу ва Ҳафса онамиз тасарруфларида сақланди.

Усмон розияллоху анҳу даврларида Қуръон кироати борасида баъзи ихтилофлар юзага келди. Халифа ихтилофни бартараф этиш учун ўз агрофидаги улў саҳобалар билан маслаҳатлашди. Сўнг Қуръонни тўлиқ ёддан билган тўрт саҳоба – Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Саъд ибн Ос ва Абдурахмон ибн Ҳорис розияллоху анҳумлардан иборат ҳайъат тузилди. Уларнинг машаққатли сайи ҳаракатлари туфайли Қуръони каримнинг кийик терисига битилган дастлабки ёзув нусхаси – мусҳаф вужудга келди [7: 77-82].

Бу нусха асосида шакллантирилган бошқа нусхалар ислом оламининг марказ шаҳарлари ҳисобланган Мадина, Макка, Кўфа, Басра, Дамашқ каби ўлкаларга жўнатилди. Юборилган нусхалар кейинчалик шу шаҳарлар номи билан танилди. Масалан, Маккий, Маданий, Куфий Қуръон деб юритиш одат тусига кирди.

АСОСИЙ ҚИСМ

XI асрга қадар Қуръон ўша даврда кенг тарқалган “куфий” (қиррали ва бурчаксимон кўринишли) ёзув услубда китобат қилинган. Аср бошига келиб, куфий ёзув билан бир қаторда ўзининг чиройи, ўқишга қулайлиги ва осон ўзлаштирилиши билан “сулс” (унга кўра хатнинг учдан бири ўрама, қолганлари тўғри ёзилади) ва “наسخ” (машҳур араб хаттотлари томонидан ихтиро қилинган классик ёзувнинг олти услубларидан бири) хатидаги нусхалари китобат этила бошлади. نسخ хатида “нуқта”, “ҳаракат” каби белгилар кўйилгани учун ундан фойдаланувчилар сони тобора ортиб борди. Чунки, унинг замирида хатни тўғри ёзиш ва тўғри ўқиш имконияти турар эди. Кейинчалик Қуръони каримни китобат қилишда асосан نسخ хати мақбуллик даражасига кўтарилди. Бу хат туридан амалда кенг фойдаланиш Қуръон кўлёзма нусхаларининг янада кўпайишини таъминлаб берди. Шу сабабдан бўлса керак, نسخ хати X асрдан буён “Хатти Қуръоний” – Қуръон хати номи билан машҳур бўлди [4: 353-354].

Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбекларнинг қариб икки минг йиллик тарихи давомида ерлик аҳоли асосан сўғд, ўрхун-энасой, араб, форс, чигатой, уйғур ва туркий ёзувларидан амалда кенг фойдаланиб келди [16: 10-16]. Айниқса, араб ва форс-тожик тилларидаги ёзув асрлар давомида юксак санъат даражасига кўтарилди. Хат турларининг шаклланишида ихтирочи қалам усталари – хаттотлар ижоди тақсинга лойиқ. Уларнинг заҳматли меҳнатлари сабаб, қадимда битилган кўлёмаларнинг кўплари ҳозирги кунга қадар етиб келди. Бу мумтоз кўлёзма китобларни яратишда бир неча касб эгалари қатнашган. Жумладан, ҳар бир кўлёзма қоғозрез, хаттот, музаҳҳиб, лаввоҳ, унвон, сарлавҳа, мусаввир, саҳҳоф, котиб ва бошқаларнинг ижодий ҳамда амалий қўл меҳнати туфайли китоб ҳолатига

келтирилган. Булар орасида сўзсиз Қуръони каримнинг кўлёмалари ҳам кўплаб топилади.

Қуръон карим кўлёмалари қатор мусулмон мамлакатлари, шунингдек, Ўрта Осиё минтақасида ҳам XIX асрнинг охиригача қўлда кўчириб келинди. Кучли эҳтиёж туфайли тинмай қайта-қайта кўчирилиши сабаб, Қуръон каримнинг бир неча минглаб кўлёзма нусхалари сақланиб қолди. Уларни ер юзининг турли кўлёзма фондларида учратиш мумкин. Бугун уларнинг тақдири бутун жаҳон илмий жамоатчилигини кизиқтираётган масалалар қаторида туради. Шунинг учун ҳам Қуръони каримнинг устида янги-янги тадқиқотлар олиб борилиб, улар аниқ илмий ҳулосалар билан ўз тасдиқини топмоқда.

Ўрта Осиё тарихига назар солсак илк ўрта аср давлатчилигидан то уч хонликлар давригача ўлка йирик маданий марказлар қаторида ривожланиб, илм-маърифатга тегишли ноёб дурдоналарни кўчириш юқори даражада тараққий этганини билиб оламиз. Албатта улар сарой, мадраса ва шахсий кутубхоналарда сақланиб, наслдан-наслга ўтиб, доимий бойиб борган. Бу кутубхоналарда замонасининг энг етук олимлари билан бир қаторда йирик хаттотлар, котиблар, наққошлар, рассомлар, қоғозфурушлар, саҳҳофлар ва шу каби соҳа мутахассислари жам бўлганлар. Мана шу зайдда минтака халқлари асрлар давомида яратган ёзма ёдгорликлар тўпланган. Шуни ҳам унутмаслик керакки, бу кутубхоналарга турли даврларда рўй берган ҳар-хил иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар ҳам ўз таъсирини ўтказиб турган [3: 7-9].

Хусусан, Ўрта Осиёда Совет ҳокимияти ўрнатилгач, Ўзбекистондаги барча сарой, вақф, мадраса кутубхоналари, шунингдек, бир неча шахсий жамғармаларда мавжуд бўлган бебаҳо кўлёзма китоблар ҳукумат фармони билан бир ерга жамланган ва халқ мулки дея эътироф этилиб, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида тўпланган¹. Қуйида биз Қуръон кўлёзма ва тошбосмаларининг мазкур сақланиб келинаётган қадимий нусхалари ҳақида сўз юритишга ҳаракат қиламиз.

Кўлёмалар маркази фонди нафақат юртимизда балки, хорижда ҳам қадим ёзма

¹ Кейинги ўринларда ЎЗР ФА ШИ тарзида бериб борамиз.

манбаларга бойлиги ва яхши сақланиши билан алоҳида ажралиб туради. Ҳозирда ундаги кўлёмаларнинг умумий сони йигирма олти минг жилддан зиёд экани ўрганилиб, уларда юз мингдан ортиқ матнлар жамлангани аниқланган. Китоблар орасида сўзсиз Қуръоннинг кўлёмалари ҳам бор. Фондда Қуръони карим кўлёмаларининг бир юз ўттиздан ортиқ нусхалари сақланиб келинмоқда². Ишимиз учун бу нусхалар орасидан ўттизга яқин энг қадимийлари манба вазифасини ўтади.

Фонддаги энг қадимий манба терига ёзилган Қуръони каримнинг бир саҳифаси бўлиб, халифа Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу даврида кўчирилгани ҳақида маълумотлар бор. Лекин нусханинг айнан қайси даврга оид экани хусусида турли қарашлар мавжуд. Уни “Лангар Қуръони” ҳам дейилади. Чунки, бу қўлёзманинг бир неча саҳифалик нусхалари Қашқадарё вилоятининг Қамашли тумани Лангар қишлоғидаги “Лангар ота” ёки “Эски Лангар” мазорида сақланиб келган. Қуръони каримнинг Лангар ва бошқа қадим нусхалари ҳақида рус олими Резван Е.А. ҳам атрофлича тадқиқот олиб борган [6: 17-59].

ЎзР ФАШИДа ўша саҳифалардан фақатгина бир варағи сақланиб келинмоқда. Варақларининг ўн учтаси Ўзбекистон мусулмонлари идорасида, иккитаси Бухоро вилоятидаги Ибн Сино номидаги кутубхонада рўйхатга олинган. Ўша бир варақ учун маҳоратли таъмирловчи Маъруф Салимов томонидан махсус картондан қора рангли каттик мукова ясалган. Мукова икки томони устки қисмида сарик зарҳалли унвон мавжуд. Матн ҳимояси учун Шарқ қоғози билан икки ёнидан қўшимча босма тикилган. Саҳифанинг учки қисмлари таъмир кўрган. Намикқан жойлари ҳам бор. Ўлчами: 31x51 га тенг. Варақдаги қаторлар сони 30 тани ташкил этади. Қўлёзма “Оли Имрон” сурасининг 26 ояти ... مَن تَشَاءُ وَتَنَزَّغْ ... 61 جَاكْ ... оятигача бўлган қисмларни ўз ичига олган [9: 334].

Мусулмонлар идорасида сақланаётган нусхадан олинган кўчирма Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Манбалар хазинасида ҳам сақланиб келинмоқда. Бу нусха замонамизнинг таниқли хаттоти Ҳабибуллоҳ Солиҳ томонидан 2004 йилда кўчирилган.

Лангар Куръони нафақат ўзбекистонлик балги хориж мутахассисларини ҳам қизиқтириб келмоқда. Жумладан, М.Е. Массон, Франсуа Дореш, Ефим Резван ва бошқалар ана шулар қаторига киради.

Қуръони каримнинг яна бир қадимий кўлёзма матни IX асрга оид бўлиб, йирик қуфий хатида кўчирилган. Бу ноёб нусханинг аввалги “Фотиҳа” ва “Бақара”нинг бир варағи ҳамда охиридаги учта қисқа суралар туширилгани сабаб, кейинчалик бу ўринлар тўлдириб қўйилган [15: 221]. Қолган варақлари тўлиқ бўлиб, яхши сақланган.

Бежирим лавҳа ва зийнатлар билан ишланган қатор нусхалар орасида инв.Р:5305 рақамидаги Қуръон қўлёзмаси котиб Абдулвахҳоб қори томонидан, 513 варақ, 13 йўл, сулсда кўчирилган³. Мазкур фондда сақланаётган зийнатли нусхаларнинг аксари минтақамиз ва унга қўшни ўлкаларда кўчирилган қадимий ва ноёб Қуръон қўлёзмалари ҳисобланади.

Мазкур фонддаги инв.Р:11603 рақамли қўлёзма турли рангдаги бўёқлар билан ишланган. Унинг муқоваси ажойиб кесма санъатли намуналардан бири. Матн насх хатида ёзилиб, жадвалга олинган. Сатрлари 17 йўлдан иборат ушбу матн остидан зарҳалли услубда сариқ чизиқ тортилган. Пойгирлари тўлиқ. “Басмала”дан муқаддам сура номи ва унинг неча оят экани жадвал ичига қайд этилган. Матн ёзувига кўк ва сариқ рангли бўёқлар билан ишлов берилган. Аввалги дебоcha ва охириги хотима варақларида нақшинкор чечак гулли безаклар мавжуд [8: 321].

Фонддаги яна бир Куръон кўлэзма матни майда насх хати билан кўчирилган. Пойгирлари тўлиқ. 13 сатр, 11x18 ўлчамга эга. Жами 389 арақ, енгил таъмир кўрган. У ҳам бўлса, фақат айрим арақларнинг очилиш бурчак қисмларидир. Афтидан, кўлэзма тинмай мутолаа қилинган кўринади. “Басмала”дан илгари сура ва унинг неча оят экани жадвал ичига олиниб, қизил сиёҳда ёзилган. Матнда тажвид қоидаларига тегишли ишоратлар мавжуд. Жумладан, чўзиб (мад), тебратиб (қалқала) ўқиш каби. Шунингдек, ҳар ўн оят тугаши билан хошияга “عشر” (ўн) деб ёзиб қўйилган. Бундан мурод

² Улар фонднинг “Асосий”, “Ҳамид Сулаймон”, “Дублет” ва “Спец” бўлимларига тегишли нусхалардир.

³ Шундай қўлёзма нусхаларнинг бир нечталари мазкур фонднинг инв.Р:722, Р:3573, Р:2833, Р:9900, Р:8733, Р:7899, Р:8925, Р:9244, Р:7609, Р:7943, Р:8047, Р:8075, Р:8118, Р:8086, Р:3962 рақамлари остида сақланади.

Қуръони каримни кунига ўн оятдан ўзлаштириб бориш хусусида айтилган пайғамбар алайҳис саломнинг таълимлари назарда тутилган бўлса керак. Қўлэзма хижрий 1093 йил котиб Ҳусайин ибн Иброҳим томонидан нафис насх хатида кўчирилган. Мукова унвонига “Саххоф Қаламий Эшон” ёзуви туширилган [13: 389].

Кейинги қўлэзма котиб Муҳаммад Амин Ҳаволий томонидан ўрта насх хатида кўчирилган. Қўлэзманинг муковаси қора чармдан ишланиб, лабагиси жигарранг теридан ясалган. Унинг ички қисм дебочаси лавҳа жадвалли, хушхатда ишланган. Матн ҳам қўш жадвал ичига олиниб, қизил, сариқ, кўк рангли майда гуллар билан безатилган. Сатрлар сони 13 тани ташкил этиб, остидан тилла зарҳалли сариқ йўғон бир чизик тортилган. Пойгирли, ўлчами 16х25. Сура номи ва оятлар сони жадвал ичига ёзилган [11: 434].

Инв.Р:8900 рақамли қўлэзманинг сирти жигарранг чармдан ишланган. Мукованинг ички қисмига шарқона юрак кўринишли абру туширилган. Матн икки қора ва бир қизил рангли жадвалга олинган. Қўлэзмага кўра матн насх хати билан қара сиёҳда кўчирилган. Матн тагидан қизил рангли майда ёнбош настаълиқ хатида оятларнинг форс тилидаги маънолар таржимаси берилган. Ҳошиянинг айрим варақларида, “Сабаби нузул”лар келтирилган. Пойгирли. 11 сатр, 14х24 ўлчамга эга. Жами 484 варақ, яхши сақланган, фақат лабагисининг юқори қисмига чармдан енгил таъмир берилган.

Ноёб Қуръон қўлэзмалари орасида XIV асрнинг охири – XV аср бошига тегишлилари ҳам кўпчиликни ташкил этади. Улардан бири 5 йўл, 29х36 ўлчам, сулс хатида кўчирилган [10: 270].

Абдулфаттоҳ ибн Мусо котиб томонидан хижрий 1082 йилда кўчирилган навбатдаги инв.Р:5313 рақамли қўлэзманинг муковаси жигарранг чармдан ясаиб, лабагиси таъмир кўрган. Қўлэзмага конверт шаклда ажойиб ғилоф ишланган, халқаси ҳам бор. Насх хатидаги асосий матн жадвалга олинган. Сатрлар остидан матн учун форсий таржима берилган. Ҳошиядан форс тилидаги “Сабаби нузул” матни ўрин олган. Пойгирлари тўлиқ қўйилган ушбу қўлэзма 15х26 ўлчамда. Басмала сўзидан олдин сура номи ва қанча оятлиги рамка ичига олиб, кўк-сариқ, қизил, қора ранглар билан безатиб кўчирилган [14: 402].

Инв.Р:2174 рақамли қўлэзма йирик насх хатида. Тахминан XVIII аср иккинчи ярми – XIX бошларида кўчирилган. Бир вараққа 7 сатр жойлаштирилган. Ўлчами ҳам катта яъни 47х38. Яхши сақланган. Рус фабрика қоғозига хусни хатда кўчирилган. Енгил таъмир кўрган. Қўлэзма аввалидаги “Фотиҳа” ва “Бақара” сурасидан бир варақ туширилган. Хотима қисмидаги ўттизинчи порада ҳам баъзи қисқа суралар етишмайди. Бу каби матн камчиликлари кейинги саҳифаловчилар томонидан тўлдирилиб қайта таъмирланган. Мукова оқ чармдан ясаиб, устига замонавий кўринишдаги матодан жилд тикилган [12: 621].

ЎЗР ФАШИ фондида сақланаётган Қуръон қўлэзмалари ўзининг қадимийлиги, хатининг нафислиги, чиройи, мукамаллиги ва яхши сақлангани билан бошқа фондлардан ажралиб туради. Лекин бу нусхаларнинг барчасида ҳам фақат Қуръон матни китобат этилмаган. Фонддаги Қуръон қўлэзмалари баъзида тўлиқ кўчирилмай, балки маълум сураларигина берилади⁴. Қуръоннинг яна шундай қўлэзма нусхалари борки, уларда ҳам маънолар таржимаси, ҳам тафсирилари (биз учратган аксар тафсирлар мавлоно Ҳусайнийга тегишли) мавжуд⁵. Нусхалар орасида “Сабаби нузул” матни билан берилганлари ҳам салмоқли ўрин тутати⁶. Қуръон қўлэзмалари орасида варақлари туширилган, тўлиқ кўчирилмаган, муковасиз ва бошқа камчиликка эга бўлганлари

⁴ ЎЗР ФА ШИ қўлэзмалар фонди. Р:5990. Унда фақат “Анфол” сураси охиригача берилган. Р:3300 рақамли қўлэзмада эса, “Нур”дан “Қоф”гача бўлган суралар ўрин олган. Р:8395 рақамида сура “Марям”дан “Ғошия” қадар кўчирилган. Р:9135 қўлэзмасида фақат сура “Қаҳф”гача, Р:3299 да фақат “Аъроф”дан “Қаҳф” қисмлар, шунингдек, Р:2008. “Бақара”дан “Моид”гача, Р:7297. “Ёсин”, “Фатҳ”, “Мулк”, “Наба”лар, Р:3269. “Оли Имрон” ва “Нисо”, Р:893/1 фақат “Бақара”, Р:752 унда 26 жузънинг ўзи, Р:580 олтинчи жузъдан ўн тўртинчи жузъгача, Р:2175 рақамли қўлэзмада сура “Фотиҳа”дан бошлаб кейинги саккиз суралар мана шулар жумласидан ҳисобланади. Яна шу каби суралар териб китобат этилган қўлэзмаларни келтиришимиз мумкин.

⁵ ЎЗР ФА ШИ қўлэзмалар фондининг Р:4262, Р:5327, Р:7810, Р:2597, Р:6831, Р:2172, Р:581, Р:11921, Р:4153, Р:8343, Р:11029 каби ва бошқа инв.рақамларида таржимали ёкса тафсири ёки ҳар иккиси мавжуд нусхалар сифатида сақланиб келинмоқда. Бу ўринда биз уларнинг баъзиларини келтирдик.

⁶ ЎЗР ФА ШИ қўлэзмалар фондининг Р:8900, Р:5327, Р:4016, Р:7810 каби ва ҳкз.лар шулар жумласидан.

ҳам мавжуд бўлса-да, лекин улар озчиликни ташкил этади⁷. Изланишлар жараёнида ҳамёнга солиш учун қулай, муқовасига темирдан ишлов берилган, ҳадя учун бежирим ишланган, совға учун катта ҳажмда ясалган ва шу каби бошқа кўринишга эга бўлган Қуръон нусхаларига ҳам дуч келинди.

Фонддаги Қуръони карим қўлёзмалари Марказий Осиё ҳудудида жойлашган қатор шаҳарларда, жумладан, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Кеш, Насаф, Балх, Тошкент, Хўқанд каби ва бошқа уларга қўшни бўлган Қозон, Бомбай, Лохур, Афғонистон, Истамбул, Эрон, Миср ўлкаларида кўчирилган маълум бўлди.

Котиб ва хаттотлар Қуръонни кўчиришда Шарқ, Европа ва Рус фабрика қоғозларидан фойдаланишни маъқул топганлар. Бу мамлакатларда ишланган қоғозлар ўзининг юқори сифат даражаси ва баҳоси билан ажралиб турган. Шунинг учун ҳам Қуръон матнини кўчиришда котиблар мана шундай қиммат қоғозларни ишлатганлар. Қуръон қўлёзмалари анъанага кўра қора сиёҳ билан ёзилган. Котиблар сураларни кўчиришда ўқувчи эътиборини тортиш, бутун диққатини матнга жалб этиш, унинг жозибадорлигини ошириш, Қуръонга нисбатан муҳаббатини уйғотиш мақсадида бошқа ранглар жумладан, тўқ ва оч қизил, оч яшил, кўк, сарик, тилла ранг каби ва бошқа қоришиқ рангларни ҳам қўллаганлар.

Қуръон қўлёзмалари асосан етуклик даражасига кўтарила олган моҳир котиб ва хаттотлар, беҳато хат соҳиблари, қолаверса Қуръон мухлислари ҳамда қорилар томонидангина кўчирилган. Албатта, котиблар фаолиятига назар ташласак, умрлари давомида бир неча юзлаб қўлёзма матнларни китобат этганликларини кўришимиз мумкин. Лекин, уларнинг барчаси ҳам Қуръон оятларни хатга кўчиришга ботина олмаган. Чунки, у илоҳий Китоб бўлиб, уни хатга олиш соҳа вакилларида ўта масъулиятли вазифаларни талаб қилади. Масаланинг яна бир жиҳати бор, маълумки Шарқ қўлёзма китобатларга асосан бир неча асар матнлари бир жилдга китобат этилади. Улар ақида, фикҳ, калом, грамматика умуман таълим тизимининг бошқа соҳаси ёки йўналишларига қатарилган бўлиши мумкин. Айнан бу каби

қоида Қуръони карим китобатига хос эмас. Баъзи қўлёзмаларда тафсир ва маънолар таржималари билан кўчирилганини ҳисобга олмасак аксарият қўлёзмаларда фақат Қуръон матнининг якка ўзи бир муқовада тикилади.

Энди, муқова ҳақида икки оғиз сўз. Қўлёзма санъатининг ноёб таркибий қисми бўлган муқовалар муқовасоз усталар томонидан ясаиб, улар қўлёзма китобларга охириги ишлов берувчилар ҳисобланади. Қўлёзмаларнинг бизгача етиб келишида муқовасозларнинг хизматлари беқиёс. Чунки, уларнинг пишиқ ва мустаҳкам қўл меҳнатлари сабаб, аксар қўлёзмалар ҳанузгача ўз қимматини йўқотмаган. Бизгача етиб келишида ҳам улар меҳнатининг самараси яширилган. Чунки матннинг ички ва ташқи ҳимояси айнан муқовага боғлиқ.

Юқорида биз ЎзР ФАШИ фонди мисолида Қуръони каримнинг бир қатор қўлёзма нусхалари ҳақида маълумот ва баъзиларининг қисқача тавсифларини беришга ҳаракат қилдик. Аслида бундай ноёб маънавий бойлигимиз ҳисобланган қўлёзма матнларни республикаимизнинг бошқа фондларида ҳам бир неча юзлаб нусхаларда учратиш мумкин.

Жумладан, Қуръони карим қўлёзма ва тошбосма нусхалари Ўзбекистон халқаро ислом академияси манбалар хазинасида ҳам мавжуд. Мазкур фондда Қуръони каримнинг жами йигирма олтита қўлёзмаси ва ўн тўрт тошбосма нусхаси сақланиб келинмоқда. Қўлёзма нусхалар асосан XVII аср биринчи ярми – XIX асрларга мансуб бўлиб, асосан Марказий Осиёлик хаттотлар томонидан насх хатида, Шарқ қоғозига кўчирилган. Хазинадаги Қуръон қўлёзма матнлари асосан якка ўзи китобат этилса-да⁸, баъзан охиригача кўчирилмаган⁹, фақат маълум сураларгина кўчирилган¹⁰, бошқа мантилар билан бир жилдда тикиб юборилган¹¹.

⁸ Ўзбекистон халқаро ислом академияси манбалар хазинасининг инв.№ 151,38,222, 152, 150, 156, 154, 155, 169,153,246 каби тартиб рақамли қўлёзмалари ана шулар жумласидандир.

⁹ Ўзбекистон халқаро ислом академияси манбалар хазинасидаги инв.№193-196 гача бўлган қўлёзмаларда фақат баъзи суралар берилган холос.

¹⁰ Ўзбекистон халқаро ислом академияси манбалар хазинаси. Инв.№149. Мазкур қўлёзма 1127/1788 йилда, жами 427 варақ насх хатида кўчирилган бўлиб, унда Қуръондан фақат 1-17 гача бўлган суралар ўрин олган.

¹¹ Ўзбекистон халқаро ислом академияси манбалар хазинасидаги инв.№234 тартиб рақамли қўлёзмада “Аврод”, “Дуои хатми Қуръон”, “Фолнома” каби рисоалар билан бирга китобат этилган.

⁷ ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондидаги Р:8984, Р:2023, Р:724, Р:7810, Р:3574, Р:3300, Р:10551, Р:2170 каби ва боқалар шулар қаторига қиради.

Масалан: 1048/1638 йилга оид инв.№№128 дан 135 гача бўлган тартиб рақамларида рўйхатга олинган нусхаларда Қуръон карим сураларининг жами саккиз (17,18,19,25, 26, 27, 29, 30) жузлари бир хил ўлчамда алоҳида-алоҳида китобат этилган.

Қуръони карим қўлёзма ва тошбосма нусхалари аниқлаш мақсадида Ўзбекистон Мусулмонлари Идораси (кейинги ўринларда ЎМИ шаклида берамиз) қўлёзмалар фондиди ҳам ишимизга жалб қилдик. Бу фонд ўзининг ноёб қўлёзма ва тошбосма китоблари билан кўпчилик мутахассисларнинг эътиборини тортиб улгурган. Хазина нафақат Ўзбекистон балки хорижлик мутахассисларнинг ҳам эътиборини торта олган. Мазкур фондда Қуръони каримнинг жами 350 дан ортиқ қўлёзма нусхаси сақланиб келинмоқда. Уларнинг юздан ортиғида фақат Қуръони каримнинг матни бўлса, қолган нусхалар маълум сура, жуз, ҳафтияк ҳамда бошқа асарлар билан бир жилдда китобат этилган нусхалардир. Қуръони каримнинг бу қўлёзмалари VIII асрдан то XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган даврий чегарани камраб олиб, сулс, насх, райхоний, хижозий, куфий ҳамда настаълиқ хатларида кўчирилган.

Улардан ташкари Алишер Навоий Миллий кутубхонаси фонди¹², Мирзо Улуғбек номидаги Миллий университет кутубхонаси [5: 125], Алишер Навоий номли мезей фонди [2: 152-153], Имом ал-Бухорий Халқоро маркази фонди¹³, Гофур Ғулом номли Фарғона вилояти адабиёт музейи¹⁴ шунингдек, Бухоро вилоятидаги Ибн Сино номли универсал кутубхона, Бухоро Давлат

музейи қўриқхонаси, Хоразмдаги Авесто боғи, Маъмун академияси, Ичон қалъа музейи фонди, Самарқанд Давлат университети фондларида Қуръони карим нусхалари мавжуд бўлса-да, улар каталог шаклида эълон қилинмаган.

Албатта, Қуръон қўлёзмаларини атрофлича ўрганиш туфайли, қадимдан унинг матнини қўлда кўчириш бўйича жиддий тадқиқотлар олиб борилгани, алоҳида йирик мактаблари шаклланигани, ажиб хат дурдоналари, ишлари услубининг санъат даражасига кўтарилганини ва уларнинг муаллифлари ҳақидаги тасаввурларга эга бўлинади. Демак, Қуръони карим қўлёзма матнларини илмий ўрганишнинг аллақачон вақти келган.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Имом Жалолiddин Суютий. Ал-Итқон фи улум ал-Қуръон. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2007.
2. Каталог рукописей государственного музея литературы им. Алишера Навои. – Т. I. Инв № 445; 451; 160. – Ташкент: Государственный музей Литературы имени Алишера Навои АН РУз, 2006.
3. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан, 1971.
4. Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. – Т.: Davr press, 2013.
5. Раҳмонкулова М. Ўзбекистон Миллий университети кутубхонасидаги Шарқ қўлёзмалари каталоги. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, “Фан” нашриёти, 2007.
6. Резван Е.А. «Каран Усмана». – Санкт - Петербург: Центр “Петербургское Востоковедение”, 2004.
7. Сулаймон Румий. Диросат фи улум ал-Қуръон ал-карим. – Риёд: 2005.
8. Қуръони карим. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма № 11603.
9. Қуръони карим. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма № 11604.
10. Қуръони карим. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма № 2008.
11. Қуръони карим. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма № 2171.
12. Қуръони карим. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма № 2174.
13. Қуръони карим. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма № 3572.
14. Қуръони карим. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма № 5313.
15. Қуръони карим. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма № 579.
16. Зуфаров Т. Хат таълими. –Т.: Meriyus, 2010.

¹² Кутубхонада сақланиб келинаётган Шарқ манбаларининг каталоги ҳали нашр юзини кўрмаган. Лекин ходимлар берган маълумотларга кўра фондда Қуръони карим қўлёзмаси, “Ҳафтияк” ва жуз-жуз шаклида кўчирилган нусхалари тахминан ўнга яқинни, тошбосмаси эса ундан бир оз кўпрокни ташкил этади.

¹³ Мазкур жамғармада Қуръони каримнинг 11 та XVII-XIX асрлар ораллиғида тўлиқ кўчирилган, йигирма еттита турли жузлардан ташкил топган қўлёзма нусхалари сақланиб келинмоқда. Қуръоннинг тошбосма нусхаси фақат битта нусхада рўйхатга олинган.

¹⁴ Музейда XIX-XX аср бошларидаги Қўқон адабий муҳитига оид бўлган олтига кўргазмалар заллар мавжуд бўлиб, унда рассомчилик, нашриёт, матбаа ишлари, каллиграфия тарихи ҳақидаги маълумотларга эга бўлиш мумкин. У ерда бир-неча қўлёзма ва тошбосма китоблар ҳам мавжуд. Лекин улар ўрганилмай ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди.